

ЧЕРВОНА ВІЙНА

З італійської переклав Юрій ПЕДАН

Ясси, 22 червня

Сьогодні на світанку почалася війна з Радянським Союзом. Уже два місяці я не чув голосу гармат (востаннє це було у квітні під стінами Белграда). На величезних просторах пшеничних полів, серед неозорих хаш соняшнику війна знову постає переді мною в чіткому ритмі її залізної ходи, у блиску сталі її машин, у рівному і безугавному гудінні тисяч її моторів. Знову запах бензину забиває запахи людини і коня.

Проїхавши вчора понад Прутом від Галаца до Ясс уздовж радянського кордону, я побачив величезних і суворих Feldgendarmen, польових жан-дармів, які стояли на роздоріжжях з латунними бляхами на грудях, тримаючи в руках червоні та білі сигнальні знаки. «Alt!» Я чекав дві години, пропускаючи німецькі війська. Це була моторизована дивізія з підрозділом важких танків. Вона прибула з Греції, проїхавши Аттику, Бетію, Фессалію, Македонію, Болгарію, Румунію. Від доричної колони Парфенона до сталеві колони П'ятирічки.

Білі від куряви солдати сиділи на лавах, поставлених упоперек кузовів. На капоті автомашини був намальований олійною фарбою символ Парфенона: наївний контур доричної колони. Під шаром пилу вгадувалися зчорнілі від сонця, обпалені вітром обличчя. Солдати сиділи на лавах суворо і нерухомо, схожі на статуї. На мармурові статуї — такі вони були білі.

Один із них тримав у руках сову. Це, без сумніву, була сова з Акрополя, одна із тих, які кричать ночами серед руїн грецьких храмів. (Священний птах Афіни Паллади, Афіни «з очима сови», glaucopis Athena). Птах стріпував крильми, обтрушуючи порох, і крізь курний серпанок світили його ясні гарні очі. В німецького солдата теж були ясні гарні очі. Й споконвічний загадковий погляд, де прозирало споконвічне загадкове передчуття невідворотності долі.

Сірі сталеві машини гримотять за рядом верб уздовж берегів Пруту. Із вихлопних труб шугають клуби диму. Його синювата мла змішується у важкому повітрі з зеленню вологої трави і золотими відблесками збіжжя. Під банею неба зі свистом летять винишувачі, колони танків заглиблюються у безмежну молдавську рівнину, стаючи маленькими, ніби намальованими легкими доторками олівця.

УКРАЇНА — ХЛІБНА МОГИЛА

*Поблизу Могилева-Подільського
на Дністрі, 18 липня*

Можливо, саме запекла битва в Україні, що ось уже кілька днів точиться по всьому фронту вздовж Дністра і лінії Сталіна, вирішить долю «Воріт Азії». Здається, наша публіка під впливом давніх спогадів, навіяних назвами таких міст, як Москва, Ленінград, Смоленськ, які є метою німець-

кого наступу на півночі і в центрі величезної оборонної системи противника, ще не зрозуміла, що справжня гра відбувається на Південному фронті, що головним театром воєнних дій є Україна, де ведуться бої не лише за володіння радянською житницею, а й за шляхи до індустриальних районів і басейнів корисних копалин Дніпра і Дону, до нафти Баку, до Азії.

Але навіть тоді, коли я докладно описуватиму перебіг цієї грандіозної битви, мої фронтові кореспонденції з України все одно матимуть соціальний характер, на що я був налаштований від самого початку. Адже надзвичайно важлива роль цього селянського краю пов'язана, на мою думку, не стільки зі стратегією війни, скільки з його суспільними, економічними і політичними особливостями.

Я віддавна маю свій власний погляд на Росію та її долю. Тому вже в перших своїх статтях поставив собі за мету не лише описувати події, що розгортаються перед моїми очима, а й тлумачити їх, об'єктивно висвітлювати суть цієї великої і страшної війни.

Уважний читач пригадає: від самого початку я робив усе, щоб у нього не створювалися ілюзії щодо буцімто недостатньої боєздатності Червоної Армії. При кожній нагоді я повторював: радянські війська вміло захищаються й атакують, хоробро б'ються. Шляхом наочних спостережень я намагався дізнатися якомога більше про бойовий вишкіл червоноармійця, його манеру воювати і про те, який вплив могли справити радянська суспільно-політична система і так звана «робітничка мораль» на воєнну майстерність і стійкість комуністичних військ. Я не оминув нагоди попередити про безпідставність сподівань на те, що після першого ж удару німців у Москві спалахне революція, а падіння більшовицького режиму передуватиме повній поразці армії. Як я вже казав, цього не станеться тому, що духом і плоттю радянського ладу є його армія. Вона — головне досягнення комунізму, набагато більше, ніж колективні господарства в селі та гіганти важкої промисловості. Радянська армія — це наслідок двадцятип'ятирічної індустріалізації країни, стахановської підготовки кваліфікованих кадрів.

Гадаю, що коли мені незабаром випаде нагода побувати в глибині території СРСР, зблизька оглянути кращі колгоспи України і промислові райони вздовж Дніпра, я зможу розвинути соціальну тематику моїх статей (не уникаючи, зрозуміло, розповіді про наш наступ і бої, які мені доводиться спостерігати), щоб дати читачеві не лише фотографічні враження, а й правдиве тлумачення фактів, які відображають економічні, суспільні, політичні, релігійні та моральні сторони радянської дійсності.

Скажу насамперед, що німецька влада ставиться досить стримано, хоча й не зовсім так, як потрібно, до радянської економічної системи, зокрема до сільського господарства. Причини цієї стриманості можна пояснити тим, що комуністична пропаганда за допомогою листівок і радіопередач намагається тиснути на селянські маси України, закликаючи їх ховати зерно. Я бачив деякі з цих листівок. У них говориться: «Селяни, фашистська окупація несе вам загибель. Кому ви продасте свій урожай? Колгоспам? Фашисти знищать колгоспи. Споживчим товариствам, кооперативам, державним хлібозаготівельним пунктам? Фашисти знищать і їх. Вони заберуть ваш хліб, не заплативши. Аби врятувати хліб, закопуйте його!»

карбованцях. Я особисто міг перекоонатися: в багатьох селах люди з деяким полегшенням сприйняли цей новий захід як єдиний, що може гарантувати продаж урожаю за відносно стабільну ціну.

Між іншим, у ці дні я не раз запитував себе, чому більшовики, відступаючи, не спалюють хліб на полях? Для саботажу в сільській місцевості це простіше і швидше, ніж «ховання». Збіжжя достигло, жнива наближаються, досить одного сірника, щоб по всій Україні спалахнула пожежа. Але, без сумніву, селяни відповіли б на такі дії заколотом і це сприяло б німецьким військовим планам. (Неодноразові повідомлення про систематичне знищення більшовиками хліба на полях України не відповідають дійсності.)

Завтра, можливо, навіть за кілька годин, битва на Дністрі дійде кінця. Коли я пишу ці рядки, гуркіт гармат розганяє вдалині, над широкою і родючою українською рівниною, червоні від призахідного сонця хмари. Повз мене їдуть гурти поранених німців та румунів. Спітнілі обличчя, веселі очі. Біля санітарної машини лежить на ношах поранений у живіт радянський командир. Під'їжджає і зупиняється важкий танк, піднімається сталева кришка люка. і звідти один по одному, сміючись, вилазять танкісти. Западає вологий вечір, розливаючи в повітрі пахощі збіжжя.

ПРИМАРИ

Сороки над Дністром, 6 серпня

Всю ніч радянські літаки кружляли над Сороками, намагаючись розбомбити спорядження, що його німецькі сапери склали на березі Дністра, якраз проти Ямполя. Гук вибухів довго відлунював у долині. На зорі бомбардування стало таке шалене, що я остаточно втратив сон. Вийшовши на двір, щоб поголитися перед дзеркальцем, повішеним на дверях сараю, я розбалакався зі старим селянином.

Говорячи про колгосп, дід хитає головою і скоса позирає на мене. Його непокоять жнива. Бракує робочих рук, всі здорові чоловіки воюють у Червоній Армії, більшість сільськогосподарських машин виведено з ладу. Потрібен час, щоб їх полагодити, а хліба ось-ось достигнуть. Він дивиться на небо, де на обрії купчаться чорні хмари. Нині рік дощовий — треба поспішати з жнивими. Самих жінок буде замало. Хитає головою, питає мене: «Що робити?»

Скоро зійшло сонце, ми з Пеллегріні вирушили машиною до Сорок. Це маленьке мальовниче місто стоїть на широкому закруті річки, під високим урвистим берегом. На одному зі звивів дороги, захряслій вантажівками, артилерійськими обозами, майном інженерних військ, перед нами відкрився чарівний і водночас жахливий краєвид міста. Замок на березі річки здіймав угору круглі зубчасті вежі над чорними кістяками зруйнованих бомбардуваннями, знищених пожежами будинків. Цей, колись-то генуезький замок потім став молдавським, потім турецьким, потім московським. Ми від'їжджаємо до скаліченого міста, довго плентаєм серед руїн, нашттовхуємось на купки босих і обідраних людей зі скуйовдженим волоссям, чорними від кіптяви обличчями, які тягнуть матраци, всіляке начиння. На розі польовий жандарм радить нам від'їхати подалі од центру міста, часто обстрілюваного радянською артилерією з іншого берега річки. «На околиці,— каже він,— можна знайти непошкоджені будинки». Ми звертаємо на широку вулицю. Машину трясє на розбитих цеглинах, купах тиньку, уламках обгорілих балок. Їдемо повз міський сад.

Це зелена оаза серед чорних руїн нещасного міста. Високі тополі, пишні липи, акації, огорожі з самшиту, шпалери з в'юнкими рослинами, схожими на дикий виноград. На газонах і галявинах стоять без ладу

стілці, столи, шафи, ліжка. В басейні з жовтою водою, де плаває гілляччя, гниле листя, подертий папір, відбиваються сяюче небо і візерунчасте зелене вбрання дерев.

Алеями квапляться жінки і діти. Це один із провінційних садів, які згадуються в усіх романах російських письменників, особливо у Достоевського. Зелений, вологий, наповнений густими тінями романтичний сад виглядає привабливо серед приземкуватих будиночків, невиразного тла убогої архітектури.

На лавці лежить книжка. Це «Євгеній Онегін» Пушкіна. Книжка видана 1937 року в Москві до століття поета. Відкриваю її, читаю перші рядки:

Мой дядя самых честных правил,
Когда не в шутку занемог...

Солодкі звуки цих слів глибоко хвилюють душу. (Колись я побував у Підмосков'ї, в маєтку, де Пушкін прожив кілька років свого короткого життя, бачив його особисті речі — його ліжко, подушку, його чорнильницю, медальйон, де зберігається прядка його волосся.) Тремтячими пальцями гортаю я «Євгенія Онегіна». Серед сторінок другої глави, яка відкривається епіграфом із Горация «O rus!», лежить, мов закладка, брудна подрана рукавичка. Читаю:

Ах, он любил, как в наши лета
Уже не любят; как одна... —

і стискаю рукавичку, неначе стискаю руку.

Алеєю йде молода білява жінка, ведучи бліду дівчинку років трьох. Їхні обличчя замурзані, волосся нечесане, одяг укритий пилом. Вона дивиться на мене з цікавістю, трохи ніяковіючи. В її погляді можна прочитати якийсь болючий спогад.

Перед входом до міського саду, за кілька кроків од кінотеатру, стоїть сувора з вигляду кам'яна будівля. Тут була Міська рада Сорок. Штовхаю двері й заходжу досередини. В кімнатах страшний безлад: перекинуті столи, спустошені шафи, поламані стільці, купи паперів. На стінах іще висять портрети Леніна, Сталіна, Молотова, пропагандистські плакати і мапи.

Одна особливо мене цікавить. Це план Петрограда з червоними позначками розташування сил більшовиків у дні повстання в жовтні 1917 року. Революційна стратегія, що її Ленін студював по книжках Клаузевіца, постає на цьому плані саме так, як писав Джон Рід у своїх «Десяти днях, що потрясли світ». Смольний інститут — генеральний штаб більшовицької революції, позначено червоним прапорцем.

Рекламні плакати радянських ошадкас перемішані плакатами, що закликають комсомольців добровільно записуватися до лав Червоної Армії, схемами роботи молотарки, фотографіями народних комісарів, портретом уславленого російського льотчика Чкалова, який здійснив переліт з Радянського Союзу до Америки через Північний полюс.

В шухляді одного з письмових столів лежать уже готові до вручення купи квитків членів Комуністичної партії з фотографіями майбутніх власників і підписами партійних керівників. На столі дві порожні пляшки «радянського шампанського», шматок хліба, люлька, коробка сірників із серпом і молотом, поламаний гребінець.

Десь поблизу вибухає бомба, і я виходжу на поріг. У небі два радянські літаки тікають серед білих і червоних хмарок від розривів зенітних снарядів. Вулицею іде колона мародерів, яких румунські солдати ведуть до відділку військової поліції.

Це мешканці сусідніх сіл. Серед них євреї та цигани, довговолосі, темнолиці, з променистими очима. Я не дав би й шеляга за їхню шкуру. Тут

же вулицею німецькі мотоциклісти гасають туди й сюди у хмарах куряви. Я питаю одного, де штаб частини, до якої мене прикомандировано. «За десять кілометрів від Сорок, біля Ямполь. Але о цій порі туди не проїхати». Він радить мені залишитися в Сороках і зачекати до вечора.

Перетнувши міський сад, блукаю поближніми вулицями. Здається, це єдине місце, де будинки zostалися цілі. Читаю назви вулиць: Енгельса, Карла Маркса, Лассаля, Бакуніна. На вулиці Карла Маркса був жіночий лицей, щось на зразок пансіонату для дівчат Сорок із заможних родин.

Комуністи зробили тут школу для дочок робітників. За школою ховається скромний на вигляд будинок із зачиненими віконницями. Стукаю. Відчиняє старенька. Каже російською мовою: «Зачекайте, будь ласка!» і знову зачиняє двері. За хвилину інша жінка, світлокоса, питає, кого я шукаю. Ні, не шукаю нікого. Хотів би лише відпочити кілька годин. «Обійдіть будинок,— каже жінка,— зайдіть з веранди». На веранді довкола плетеного столу стоять в ідеальному порядку кілька таких же плетених крісел-гойдалок, що їх можна бачити на дачах і морських пляжах.

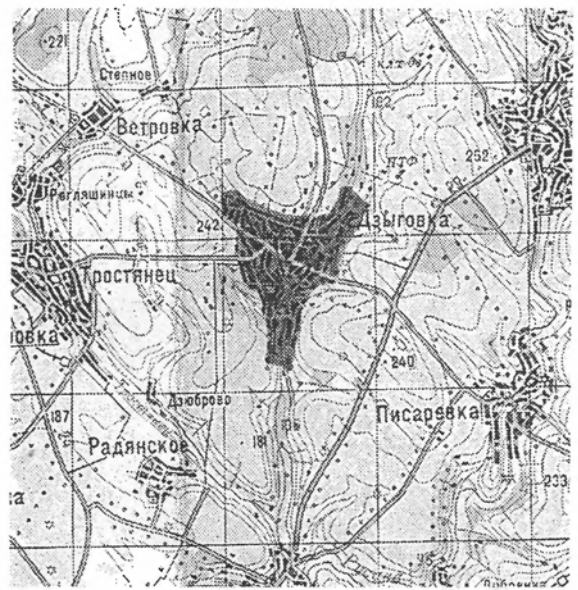
Світлокоса жінка виходить до мене і просить почувати себе як дома. Їй років п'ятдесят, вона огрядна, рухається повільно й величаво. Гарно говорить по-французьки, але трохи неприродно. Це французька мова жіночих романів і гувернанток у заможних родин. Так, є пара вільних кімнат, затишних, чистих, але без матраців і простирадл. Я дякую їй, мені стане дивана. Пані всміхається і виходить навшпиньках. Я зібрався був відкрити банку консервованих помідорів, коли з'являється стара, яка перша мене зустріла. Це жінка років сімдесяти з суворим обличчям, але приємним лагідним голосом, добрими очима і шляхетними манерами. Вона росіянка на ім'я Ганна Георгіївна Бразуль. Її чоловіка, сина і невістку заслано до Сибіру. Тепер живе самотою.

«Нічого не вдієш. Чекайму»,— тихо каже вона й усміхається. На ній бідний одяг — старий, полинялий, але поштопаний і старанно відпрасований.

З вікна кімнати видно ряди дерев міського саду, обгорілу вантажівку на перехресті вулиць Карла Маркса й Енгельса, двох дітлахів, які риються в землі, дах жіночого пансіонату. Стіни злегка тремтять від вибухів бомб, що їх скидають над річкою радянські літаки. В сусідній кімнаті дзенькотить люстро шафи. Вже пополудні, неясне світло просіюється до кімнати, промінь сонця торкається колін жінки, яка сидить переді мною.

Рукою з синіми набряклими венами стара пестить сонячний промінь. «Як давно я не бачила лимонів»,— каже вона і дивиться на лимон, що його я дістав із речового мішка. Вона розповідає мені про Крим, розкішну Ялту, щасливі минулі часи. Потім, я сказав би, з страхом згадує більшовиків. Саме так, із материнським страхом, неначе йдеться про неслухняних дітей, які завдали їй чимало страждань.

Я помічаю, що їй приємно бути люб'язною, виявляти свою вихованість. Вона говорить тихо, усміхається, час від часу поправляє на голові чорну хустину. На вигляд вона дуже стара. Я ще ніколи не бачив такої стародавньої, прямо тобі трьохсотрічної жінки, яка ніби вийшла зі старого комода, з музейної рами.

Поки ми розмовляємо, хтось, що скидається на служника, приносить нам супницю, повну борщу. На ньому підперезана мотузкою блуза-толстовка і довгі штани, злиденні бавовняні штани з обшарпаним низом. Після борщу служник подає нам тацю з какао, білим хлібом і варенням. А поки там що, стара все балакає, сміється, поправляє чорну хустину над зморщеним лобом, не відводячи од мене очей. Її милий погляд, лагідна усмішка і привітне обличчя свідчать про захоплення цією випадковою зустріччю.

Звідкись долинає тупотіння. Стара каже: «Прошу на веранду». Ми виходимо, а нам назустріч ідуть один по одному, немов на

урочистому прийомі, вже знайома мені яснокоса пані, її чоловік (він молодший за неї, неголений з десятків днів, але пристойно вдягнений, потім ще одна літня пані й нарешті кульгає високий худий чоловік у полатаному піджаку і сорочці з високим накрохмаленим коміром. Це колишній чиновник царського режиму, який донедавна працював продавцем в універмазі. Бєсіда зав'язується легко, розмовляємо французькою і російськими мовами. Ясноока пані побувала в Італії, Швейцарії і Франції як вихователька в одній заможній російській родині. Вона розповідає мені про своїх улюблених поетів — Лермонтова, Ламартіна, Пушкіна. Запевняє, що не знає жодного більшовицького письменника. А хазяйка дому пані Бразуль читала їх, цих, як вона з презирством каже, негідників. Минають приємні хвилини. Я хотів би піти, щоб засвітло прибути до штабу частини, але не наважуюсь перервати розмову і продовжую гру, милу і сумну комедію.

Це зустріч *in extremis*, перед смертю. Нараз хазяйка підводиться, іде повільними тихими кроками до шафи і знімає з вішалки стару вечірню сукню тридцятирічної, а може, й сорокарічної давнини, з мереживним коміром на каркасі з китового вуса. Вона каже, що вдягала цю сукню на якесь свято, що відбувалося на панцернику імператорського флоту в Одесі.

Відтак, піднявши сукню, щоб не волочилася по підлозі, йде до сусідньої кімнати, а я чекаю на її повернення в святковому вбранні. Але вона приходить, тримаючи обома руками тацю з вареною куркою і вимагає, щоб ми її з'їли. І всі їдять курку, а вже третя година ночі, вже пізно, і вже треба їхати, мені незатишно серед шляхетних примар. Та не можу покласти край цій жалюгідній облуді, цьому сумному чаруванню.

Хотів би поцілувати руку пані Ганні Бразуль, хоча відчуваю огиду до набряклих вен. І все ж набираюся смілості й, заплющивши очі, цілую. Стара радіє, переможно дивиться на подруг, вона горда і щаслива, сльоза тремтить на вії. Але вираз щастя зникає з її обличчя, коли я підходжу до східців веранди. Наче завіса впала над останньою сценою сумної і щасливої комедії.

Я вже сідаю в машину, коли до мене з плачем підбігає задихана жінка років сорока. Вона італійка із Парми на ім'я Аліче Орланделлі, яка чотирнадцять років тому прибула до Сорок, де її брат працював підрядчиком. Сьогодні вона випадково дізналася, що в місті перебуває італійський офіцер, скрізь розшукувала його і ось нарешті знайшла. Сміється крізь сльози, повторюючи: «Так, я італійка із Парми, італійка!» Тоді я повертаюся з нею до пані Бразуль, беру її попідруч, саджаю в плетене крісло, й

синьйора Орланделлі сміється, плаче, вигукує: «Яка я щаслива!», а інші звать її «мадам Орландель», теж радіють і торохтять без утаву. Вони торохтять, мішаючи італійську мову з російською та румунською, аж поки старий служник падає, випустивши на килим тарілку зацукрованих слив. «Григорію!» — вигукує хазяйка дому з докором у голосі. Вона хитає головою, ніби кажучи: «Що за часи, що за люди?» А ми кидаємося збирати з килима сливи.

Синьйора Орланделлі розповіла, що вона гардеробниця в лікарні Сорок, роботи завжди вистачало і її цінували, хоча платили мало. Відступаючи, більшовики хотіли забрати її з собою, але вона відмовилась. «Я залишаюся з моїми хворими», — каже вона і сподівається, що скоро лікарня знову запрацює. Але немає простирадл, марлі, ліків. Навіть хірургічні інструменти знесли. Щаслива, схвильована, вона плутає слова, двічі повторює фразу, боючись, що я не зрозумію. Питає, чи знаю я Парму. Так, безумовно знаю. Вона просить розповісти про ту чи іншу родину. А я відповідаю наздогад: «У цих усе гаразд, дівчина вийшла заміж, той помер, у тих уже трійко дітей», хоча не бачив жодну людину, про яких кажу. Синьйора Орланделлі радіє моїм нехитрим вигадкам. Сміється, плаче, раптом кудись біжить і повертається за чверть години з вазочкою меду й чималим шматком бринзи. Хоче, щоб я це з'їв, і я їм, аби її утішити.

Вже четверта попівночі, треба їхати. «Так, так, чекайте. Повернуся наступного вечора». Ця невинна брехня стає словами розлуки. Всі дивляться на нас із веранди, прощально здіймають руки. Ганна Георгіївна Бразуль стомлено вимахує білим серпанком, так, білим серпанком. А коли ми завертаємо за ріг і переді мною постає панорама скаліченого міста, здається, що я знову повернувся до життя. Мені сумно, коли я думаю про ті примари, які визирають з-за порога загиблого світу. Гадаю, що тепер у них не лишилося жодних надій, хіба що спогади, давні спогади — єдине, що є живе і непорушне в цьому мертвому місті.

РАДЯНСЬКЕ ПОЛЕ БОЮ

Качківка, 7 серпня

Коли ми перейшли Дністер, тимчасовим мостом, що його звели сапери за кілька годин під прикриттям винищувачів, і вже пробиралися поміж перших будинків Ямполя, нам раптом запер дух жахливий сморід горілого м'яса. На великому колгоспному дворі, де були розташовані на постій кілька ескадронів червоної кінноти, валялися сотні обвуглених коней. Неподалік, у сараях і під довгими навісами купами громадились корови. Вбиті радянські бійці лежали біля залізних дверей і всередині бункерів, споруджених для захисту Ямполя на ділянці, де оборонна лінія Сталіна вигинається між містом і річкою.

Край дороги, перед кооперативним магазином, перекинувся набік великий радянський танк. Підходжу до нього. Водій іще в танку. Це жінка. На ній комбінезон сірого кольору, коротке волосся обгоріло на потилиці. З розірваної нижче грудей тканини видніє біла шкіра. У жінки зосереджене обличчя, напівзаплющені очі, стиснуті губи. В комуністичній армії чимало жінок, які воюють в авіації і танкових військах. «Молодець, молодець!» — кажу я беззвучно. Простягаю руку, схвильовано пещу її лоб. «Любо!» — промовляю про себе.

Ми заглиблюємося в містечко, де час від часу з лиховісним виттям падає радянський снаряд великого калібру. Ворог намагається знищити

міст, перешкодити доставці підмоги і боєприпасів. Біля зруйнованої стіни будинку лежить на землі вуличний ліхтар. Скло розлетілося на друзки, але всередині жевріє вогник олійного гноту. Тендітний світлячок у сьайві полуденного сонця! Ми сквапно проминаємо останні квартали містечка, боючись потрапити під бомбардування, що все сильнішає. Мабуть, більшовики хочуть перед відступом розбомбити військові склади.

Тепер наша дорога йде біля річки, і в міру того як ми наближаємося до останніх будинків містечка, перед нами, мов віяло, розкривається велична українська рівнина. В золотавому блиску безмежних пшеничних ланів гігантські стовпи диму підпирають блакитне небо. Є урочистість і святковість в архітектурі цієї сірої та суворої доричної колони, що її колихають степові вітри, роблячи уразливою і хисткою.

Я дивлюсь назад: Ямпіль скидається на великий двір сталеплавильного заводу, де накопичується шлак мартенівських печей. Жахливу картину руйнації являють собою ці купи обвуглілих руїн серед зелені трав і золота збіжжя.

У Ямполі не лишилося живої душі. При наближенні фронту населення, в переважній більшості євреї (майже 70 %), розбіглося по лісах, аби врятуватись від бомбардувань і пожеж. Раптом чуємо крики: «Хліба! Хліба!» В одній із великих траншей для збирання гною сховалися приблизно сорок дітей, жінок, бородатих стариків. Усі вони євреї. Дітлахи вилазять на край траншеї, старі скидають шапки і здіймають руки, жінки кричать: «Хліба! Хліба!»

Німецький офіцер дає наказ солдатам розподілити трохи хліба між цими нещасними. Жінки хапають буханки, гарячково ламають, роздають шматки дітям і старим. Дівчина питає мене, чи можуть вони повернутися до своїх домівок. «Ні, не тепер. Росіяни стріляють по Ямполу. Мабуть, завтра». Вони залишаються в цій гноївці ще один день, може, два. Відтак повернуться до своїх руїн. За тиждень їхня спалена околиця знову почне жити. Людське життя є диявольськи міцною рослиною, яку нікому не вдасться викоренити.

Ми повільно просуваємось брукованою дорогою, що веде до села Ольшанки. Це також шлях на Балту й Одесу. Оборонна лінія Сталіна пролягає праворуч від нас, паралельно Дністрові. Вона не є, як здавалося раніше, суцільним ланцюгом бліндажів, траншей, бункерів, з'єднаних між собою ходами сполучення, а системою незалежних укріплень з великими захищеними ділянками.

Ні за технічним оснащенням, ні за масштабами лінія Сталіна не має нічого спільного з лінією Мажіно чи з Westwall, Західним валом. Це вузька смуга польових укріплень завглибшки три чи чотири кілометри, не більше. Вона є основою рухливої, гнучкої оборони, а не жорсткою системою опору до кінця. Подолання цих укріплень не означатиме, що радянські війська в Україні знищено. Я вже казав і невтомно повторюватиму: війна з Росією буде затяжною, важкою і тривалою. Тому прорив лінії Сталіна не скоротить строки війни.

Дорога запруджена перекинутими танками, кінськими тушами, спаленими автомашинами. Вбитих радянських вояків дуже мало. (Дивно спостерігати незначну кількість полеглих, яка залишається на шляхах відступу росіян. Розповім при нагоді про причину цього незвичного явища, яке в перші дні війни справляло неабияке враження на німецьких солдатів і якому спочатку давали суперечливі пояснення.) Тут і там кілька вбитих німців, що їх обережно підбирають санітари.

Ями від гранат, воронки від мін, вирви від бомб змушують нас іноді сходити з дороги і йти полями. Ми повільно простуємо в хмарі куряви, густої, мов туман у горах. А є ще гарячий, отруйний і засліплюючий пильовий туман, що душить і паморочить людину. Вояки, коні, машини набувають у ньому дивних масштабів. Промені сонця в тій хмарі червоного пилу збільшують, мов міраж у пустелі, розміри людей і речей. Здається, що ти йдеш серед гігантських тіней і привидів.

Я віддаляюсь на сотню метрів од дороги, щоб уникнути мани форм і звуків. Навкруги, скільки сягає око, розіслалося море колосся, по якому гуляє вітер. Далеко, на краю долини, видно високу хмару куряви, що її здіймає колона, яка йде ліворуч, захищаючи наш фланг. У трьох кілометрах попереду наші легкі частини зіткнулися з ворогом, який не тікає, а відступає з боями, крок за кроком, нерідко контратакуючи. Виразно чути тріскотіння кулеметів, розриви мін, глухі вибухи снарядів великого калібру. Тактика радянських військ, на мій погляд, вельми ефективна. Опір мобільних частин, легких танків і загонів піхоти підтримується великими силами артилерії, переважно самоходними гарматами середнього калібру. Під захистом гарматного вогню росіянам удається забирати з поля бою все, не кидаючи ні зламаної рушниці, ні кулеметної тринogi.

Однією з особливостей таких місць є взірцевий порядок, який, відступаючи, залишає ворог. Цей незвичний порядок викликає у німецьких солдатів і офіцерів великий подив. Радянські війська забирають із собою навіть гільзи від патронів. Вони дбають про те, щоб не залишити жодних слідів своєї присутності, жодної речі, що могла б допомогти супротивникові вивчити їхні бойові прийоми, їхню тактику, склад їхніх військових формувань, систему застосування їхньої зброї.

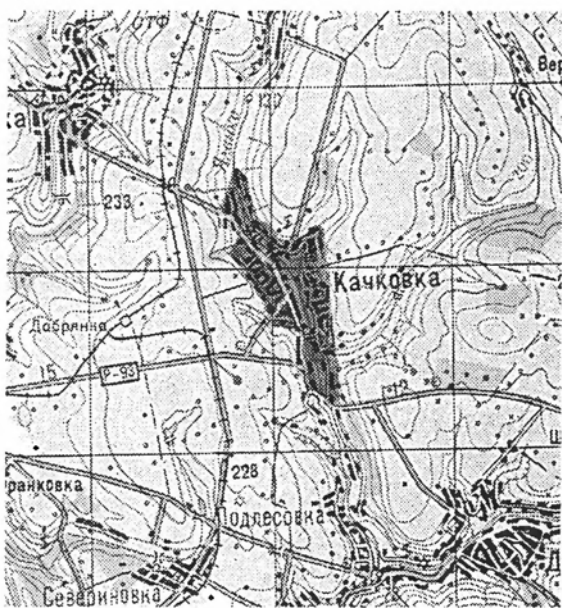
Вражає, коли після багаточасових боїв бачиш місця, де нема ні забутої каски, ні рваного мішка, ні протигазу, ні кулеметної стрічки, ні гранати, нічого. Навіть ганчірок, бинтів, рваного одягу і паперу — цих неодмінних залишків будь-якого двобою. Ворогові важко забирати лише тіла солдатів, які прикривають відхід товаришів. Але їх мало, п'ять-десять, не більше. Тим вразливіший їхній вигляд на чистому, ретельно прибраному полі. Вони лежать у зеленій траві, немов упали з неба.

ВТЕЧА МЕРЦІВ

Качківка, 8 серпня

Відступаючи, радянські війська не кидають своїх убитих на полі бою і не ховають їх тут же. Вони забирають їхні тіла з собою, щоб поховати за двадцять, тридцять кілометрів звідси у великих братських могилах в гущині лісу, в глибині долини. На них не ставлять ні хрестів, ні якихось інших знаків. Притоптують свіжу землю, розкидають листя, траву, гілки, іноді купки гною, щоб ніхто не спаплюжив ті таємні могили.

Є щось моторошне й загадкове в цих підпільних похованнях, у цьому переміщенні мертвих тіл. «Eine Totenflucht»,— сказав мені сьогодні німецький солдат. Так, саме так, «утеча мерців», неначе вони насилу звелися на ноги і, підтримуючи один одного, повільно рушили лише їм відомими стежками в лісі і долини. Можливо, вони втікали не зі страху, а щоб уникнути якихось дивних пригод, незнаних мінливостей долі. А мо-

же, після того як уздріли на полі бою свідоцтва жорстокої боротьби, що можуть заподіяти криваву рану, порушити тишу лісів і ланів, золотих морів соняшнику. Так, здається, самі мерці роблять «прибирання» теренів, де точилася битва. Потім зникають назавжди, не залишаючи по собі жодних слідів — ні відбитків черевиків на землі, ні рушничі, розтрощеної в руках осколком.

Саме це найсильніше вражає тих, хто волею долі побував на таких полях одразу після закінчення бою. На північному напрямку фронту і в інших секторах радянські війська, відступаючи, забирають своїх мерців. Після днів і тижнів запеклої битви, жорстоких

рукопашних сутичок, масованих танкових атак німецькі солдати знаходили на бойовищі не тисячі ворожих трупів, які, здавалося б, мали тут залишитися, а поодинокі тіла, розкидані де-не-де і скоріше за все забуті, ніж покинуті. Відсутність загиблих на полі бою рівною мірою видається і наслідком людського чарівництва і дивом природи. Вона, ця відсутність, надає місцю борні примарного вигляду. Адже ніщо у світі не може бути примарнішим за поле бою, де немає полеглих.

З перших днів війни я перебуваю на Східному фронті серед німецьких військ. Мені довелося крок за кроком супроводжувати наступ моторизованої дивізії від Штефанешт до Могилева-Подільського. Потім з дивізією піхоти я пройшов маршем від Бельців до Сорок і від Сорок до Ямполя сюди, вглиб України. Зараз я перебуваю у висунутій далі всіх на схід ділянці довжезного німецького фронту. До вчорашнього дня я жодного разу не бачив бойовиськ, укритих тілами радянських вояків, лише кількох полеглих на пагорбі неподалік від Стойкан і в підбитих танках уздовж шляху до Бельців — ось і все. Але вчора, коли ми зупинилися край долини, на дні якої лежить село Качківка, я вздрів поле, густо всіяне тілами червоних вояків, поле, звідки переможені не змогли нічого забрати, навіть загиблих.

Терен, де сьогодні з десятої години ранку до вечора тривав запеклий бій, сягає кінця рівнини, що простяглась аж до Качківки. Скрізь колгоспні поля збіжжя і соняшнику. Далі густо ростуть акації та тополі. Горіховий гай уздовж крутих схилів тягнеться до перших хат села. Радянська частина зачепилась на краю долини в безнадійній для маневрування позиції, але захищеній від прицільного артилерійського вогню й тому зручній для оборони.

Поки не потрапиш сюди, годі собі уявити масштаби м'ясорубки і шаленство борні. Частина вбитих лежить за межами поля, вздовж схилів долини, інші в пшениці, під соняхами, на дні окопів. Там, де чинився найзапекліший опір, тіла лежать купами. За чагарниками мертві простяглися на землі долілиць, стискаючи в кулаках пістолети, або навзаки з розметаними руками — останньому жесті людини, враженої кулею в груди. У тих, хто скоцюрбився, шкіра набула свинцевого кольору від рани в живіт.

Смертельно поранені сидять нерухомо, притулившись спинами до стовбурів дерев або схилившись набік і, немов соромлячись, жалібно повторюють тихим голосом: «Боже мій! Боже мій!» Це найвище благання, яке вихоплюється з їхніх душ, так довго пригнічених обмеженням і заборонами, догматизмом і пропагандою, звучить тепер у цих бідних устах чисто і щиро. «Боже мій! Боже мій!» У хлібах лежить долілиць командир.

Навколо розкидані гільзи, кулеметні стрічки, коробки від боєприпасів — усе те, що залишається на бойовищах.

Мої ноги топчуть забруднений землею і кров'ю подертий одяг, клаптів паперу, порожні пляшки, сталеві каски, фляжки, пілотки, шкіряні ремені, поламані гвинтівки. Скиглить прив'язаний до дерева пес, нестямно шарпає мотузку, намагаючись її обірвати. Одне його закривавлене око висить, вирване з очниці. В радіусі двох кілометрів такі видовища повторюються до найдрібніших деталей. Там, де впала бомба чи розірвався снаряд великого калібру, мертві й сміття війни перемішалися в одну масу. Здається, що їх приніс і викинув сюди невидимий потік, як трапляється на бурхливих річках. Тут чимало напівголих трупів, роздягнутих потужною хвилею вибуху. З подертого мішка викотилися тверді на вигляд темні булочки. Я відкушую шматок. Булочка смачна, скоринка розсипається на зубах, мов печиво. Солдат із закривавленим обличчям сидить у воронці від снаряда. На його колінах і поруч на землі біліють шматочки овечого сиру, що його в цих краях називають бринзою. Рот солдата повен їжі. Він їв, коли осколок влучив йому в скроню.

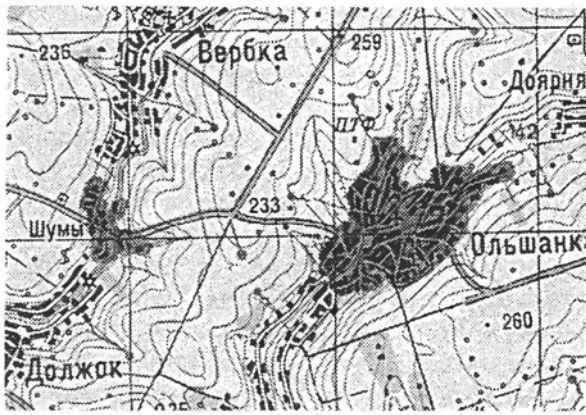
Полею обережно, трохи зігнувшись, ходять німецькі санітари. Риються серед мертвих, кладуть на ноші поранених. Тим часом навколо западає тиша. Навіть гармати припинили. (Бій ще триває там, вдалині, за три чи чотири кілометри в напрямку Ольшанки). Під лісом горять хати. А тут, неподалік, кілька німецьких солдатів риють братську могилу, інші підтягують ближче мертвих радянських бійців. Яма готова. В неї один за одним скидають тіла. Відтак солдати засипають могилу землею. Караул готує зброю. Лунає сувора і чітка команда офіцера. Автоматні черги летять у небо над нашими головами. Кілька куль просвистіли у листі дерев. Сідає гаряче сонце, повітря стає густим і важким.

Я сідаю під деревом і роздивляюсь навколо. Радянська частина, яка тримала тут оборону, була невелика, можливо, один батальйон. Солдати билися до останнього, жертвуючи собою, щоб прикрити відхід інших частин батальйон відчайдушних бійців, кинутих напризволяще. Бойовисько ніхто не міг «прибрати». Все так само, як і півгодини тому. Отже, мені вперше випала нагода осягнути внутрішню, таємну природу цієї армії, побачити зблизька її незвичну тактику, зрозуміти своєрідну «хімічну формулу», на підставі якої з'єднуються в одне ціле різноманітні та суперечливі політичні, соціальні, національні, ідеологічні, воєнні, економічні елементи.

Ніхто з цього загону не втік, ніхто не здався в полон, за винятком кількох тяжкопоранених. Виходить, це були справжні вояки. Командири тримали в кулаці своїх людей і ті стояли залізно. У спробах зрозуміти, на чому тримається дисципліна радянського солдата, його бойова готовність, мене перш за все цікавлять воєнні та політичні документи, особливий і одночасний вплив «Дисциплінарного статуту», «Статуту Комуністичної партії», «Військового карного кодексу» та «Порадника червоноармійця».

Поряд зі мною стоїть ящик, повний карт і паперів. На ньому друкарська машинка американської моделі, але радянського виробництва. Зім'ятий і забруднений землею номер газети «Правда» від 24 червня сповіщає великими заголовками про початок війни і перші бої в Бессарабії та Галичині. На другій сторінці три статті про агітаторів — організаторів мітингів на заводі, в колгоспі і військовій частині. (Агітатори — підручні Комуністичної партії. У воєнний час їхнє завдання піднімати робітничі та селянські маси на опір ворогові, пояснювати їм мету боротьби, сприяти зростанню виробництва для потреб оборони.) В агітаторів на фотознімках суворі обличчя, масивні щелепи, а навколо них звичайні уважні лица робітників, селян і солдатів.

Я підводжусь і повільно йду полем бою. Раптом мій чобіт чіпляється за електричну батарею. Два дроти батареї приєднані до лампи, що висить на цвяху, забитому в дерев'яний ящик. На ньому лежать поламана авторучка і заповнений нотатками зошит. Всередині знаходиться грубезний аль-

бом з обкладинкою із червоного картону, на якій великими літерами написано «Третя Сталінська П'ятирічка». Альбом містить матеріали про задуманий Сталіним третій п'ятирічний план (усе в процесі здійснення зі статистичними даними про будівництво нових заводів, організацію промисловості та виробництва. Гортаючи альбом, бачу, як німецький солдат показує мені щось на дереві. Підводжу очі. Там гучномовець. Зі

стовбура і по землі тягнеться електричний дріт. Ми йдемо вздовж нього.

За кілька метрів од дерева в ямі сидить убитий червоноармієць. Він нахилився вперед, затуливши грудьми велику металеву коробку радіографофона. Навколо в траві валяються уламки битих платівок. Я намагаюся з'єднати їх і прочитати назви грамзаписів: «Інтернаціонал», «Марш Будьонного», «Марш Чорноморського флоту», «Марш Кронштадтських моряків», «Марш Червоної авіації». Є також платівки з соціальних і політичних питань, військової справи.

На паперовому кружку читаю: «На допомогу агітатору — видання зк кп/6/Н/№ 5-1941». Це щось на зразок катехізису, підручника пропаганди й агітації. Напучення цього катехізису повторювалися гучним і владним голосом із гучномовця, спонукаючи солдатів до кінця виконати свій обов'язок. Інша платівка має назву «Тече річка невеличка». Це одна з пісень, що їх більшовики називають «заводськими».

Але найцікавішим є альбом із двадцяти чотирьох платівок, на обкладинці якого написано: «Доповідь товариша Сталіна на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад 25 листопада 1936 року. Про проект Конституції Союзу РСР». На сорока восьми сторінках двадцяти чотирьох платівок записано всю довжелезну доповідь, що її виголосив Сталін у Великому театрі в Москві. Німецький солдат, який допоміг мені позбирати шматки платівок, позирає на гучномовець, що висить на дереві. Потім переводить погляд на вбитого радянського солдата з металевим ящиком радіографофона. Обличчя німця серйозне, навіть сумне тим особливим сумом простої людини, до якого долучається здивування. Цей німецький солдат не робітник, він селянин, баварський селянин з-під Аугсбурга. В нього немає того, що я називаю «робітничою мораллю», він не розуміє «робітничої моралі», її методів, її абстрактних настанов, її жорсткого і фанатичного реалізму.

(Під час бою посилений гучномовцем голос Сталіна з нещадною силою б'є по головах людей, що зіщулилися в окопах біля кулеметів, молотить по вухах солдатів, які причаїлися за кущами, і поранених, що стогнуть, лежачи на землі. Гучномовець робить цей голос хрипким, твердим, металевим.

Щось диявольське і водночас наївне є у цих солдатах, які б'ються до останнього, надихаючись промовою Сталіна про Радянську конституцію, зливою моральних і політичних агітаторських настанов. Щось диявольське і водночас наївне є в цих мерцях навколо мене, в їхніх останніх жестах, де прозирають упертість, жорстокість, самотність, страшна самотність на полі битви під галас гучномовця.)

Опускаю очі й помічаю в траві біля ніг книжечку в шкіряній палітурці — посвідчення особи солдата Семена Столенка. Це українське прізвище. Поруч із номером документа 568352 червоним чорнилом написано «безпартійний». Далі дата і місце народження: 3 лютого 1909 року в Немирівці. Нижче: «Тракторист». Отже, він був селянин і, напевно працював, у колгоспі водієм трактора. На третій сторінці вгорі напис червоним

чорнилом: «Безбожник», тобто людина, яка не вірить у Бога. Цей український солдат, цей тридцятидворічний Семен Столенко, який був безпартійним, тобто людиною поза політикою, безбожником, тобто атеїстом, цей селянин воює, запалений владним голосом із гучномовця, і не здається, б'ється до останнього подиху... Цей солдат загинув. Він бився до скону. Він мертвий.

Вітер ворушить листя дерев і посічене осколками гілля, шелестить у траві, де лежать убиті. І відбувається чудо: їхні обличчя світлішають. Призахідне сонце оживило ці бліді лиця. Торохтіння кулеметів долинає з вітром із поблизького села. Гармата б'є, мов таран, у зелену стіну лісу. Десь у долині чути жалібне ржання. Поодинокі гвинтівочні постріли замирають між хмар пурпурового неба, мов у складках величезного червоного прапора.

ЧОРНИЙ ПРИВАЛ

Шуми, 9 серпня

Уночі не воюють. Люди, тварини, зброя відпочивають. Жоден гвинтівочний постріл не бентежить сиру нічну тишу. Мовчить і гармата. Ледь сяде сонце і довгі вечірні тіні завмруть у хлібах, німецькі частини влаштовують нічні привали. Це мирний перепочинок, щось на зразок перемир'я. Обидві ворожі армії лягають спати в траву.

Суворі голоси офіцерів, які віддають накази, лагіднішають у легкому тумані, що пливе із лісів. Головний загін робить зупинку і розгортається віялом для захисту військ. Всі кращі атакуючі засоби висувуються вперед і зосереджуються в голові колони. При такому мішаному бойовому порядку, наступальному й оборонному водночас, військова колона набуває на всю ніч форми великого цвяха чи молотка, що при першій підозрі на небезпеку може завдати ворогові удари навіть уві сні, молотити його, забивати цвяха в його оборонну систему, так би мовити, із заплющеними очима, в напівсні.

Холодна і важка ніч лягає на людей, які зіщулились у рівчаках, у викопаних нашвидкуруч серед хлібного поля окопчиках по сусідству з артилерійськими батареями малого і середнього калібру, протитанковими гарматами, зенітними кулеметами, мінометами та силою іншої зброї, з якої складається «молоток». Здіймається сирий і холодний вітер, просочуючи кістки важкою лінивою втомою. (Вітри України розносять духмяний запах тисяч квітів і трав.) У пільмі полів чути ненастанне рипіння соняхів, що їхня нічна вогкість нахилиє високі поморщені стебла. Ніжно, мов шовкова сукня, шелестить збіжжя. Темна степова рівнина бурмотить глухими голосами, де вчувається шепіт, глибокі зітхання. Люди поринають у сон під захистом вартових і застав. (Там попереду, в хлібах і чорній щільній масі, що нею стали нічні ліси, й унизу, за глибокою холодною долиною, спить ворог. Чути його хрипкий подих, його міцний дух, дух мастила, бензину і поту.)

Ці нічні зупинки німецькі солдати називають «чорні привали». Це не нервова, виснажлива напівдрімота окопної війни. Це глибокий сон, мирний відпочинок окрай дороги, в полях і лісах за кілька кроків од ворога. Це начебто привал, але без вогнів, без пісень, без шуму голосів, «чорний привал». Глибока тиша панує над військом, що спить. Відтак на зорі двобій розгориться з новим запалом.

І хоча давно зайшло сонце, хоча вечір легко й обережно спустився з темного неба, команди зупинитися не було. Ми проминули перші хати Качківки, а голова колони вже підіймалася схилом у напрямку Ольшанки, коли зв'язковий мотоцикліст привіз повідомлення про те, що ночувати наказано в селі Шумах, на півдорозі між Качківкою та Ольшанкою.

Отже, ще десять кілометрів маршу. Недалекий бій попереду, біля Ольшанки, не згасав, мов роздмухане вітром багаття.

Як гарно було б зупинитися в Качківці! Смертельно стомлені, ми відчували цього студеного вечора теплий запах села, запах пічки і хліву. На довгому транспаранті з червоної тканини, що висів на колгоспній конторі, великими білими літерами було написано: «Хай живе Перше Травня!» Коні нетерпляче ржали, зачувши поблизу воду і соковиту лугову траву. Солдати жадібними очима позирали на хати (багаті під зеленими та червоними залізними дахами, бідні під соло-

мою). Із села долинали тисячі звуків, що їх видають тварини з наближенням ночі. Собаки радісно гавкали біля парканів, з-за яких світили очима соняхи. Чулося глухе рохкання свиней, мукання корів у хлівах, дзенькіт їхніх дзвіночків. Село майже не постраждало після недавнього бою. Кілька снарядів середнього калібру впало біля кам'яного містка через річку, не зруйнувавши його. Будинок сільмагу, здається, було пограбовано. Перед виламаними дверима валялися купи рваного паперу, зім'яті картонні коробки, побиті горщики, пакувальна солома та інший мотлох, який залишають злодії після пограбунку. Але в цілому село з його хатами, помальованими в білий, зелений, блакитний кольори, і ганками, дашки яких спиралися на майстерно вирізьблені дерев'яні колони, не зазнало руйнувань.

Ватаги дїтлахів збігалися звідусіль подивитись на війська на марші. Поранені німці, які перебували в хатах уздовж дороги, чекаючи санітарних машин для відправлення в тил, висовували з вікон перев'язані голови й вимахували товстелезними від бинтів руками. Жінки і старі сумно стояли біля хат і сараїв, приголомшені, розгублені, боязкі.

Переїхавши місток, ми спинилися на краю долини і трохи далі знову вибрались на рівнину. Нас бере в полон гарячий подих збіжжя, цей життєдайний подих, аж ніяк не схожий на холодне дихання близької ночі. А команди зупинитися нема. Чи ще далеко до села Шуми? Мабуть, будемо йти цілу ніч. Я залишив машину із Пеллегрїні в хвості колони і вирушив далі пішки з підрозділом піхоти шляхом, що вів на Ольшанку.

За п'ять кілометрів звідсіль, у невеликій долині, нас чекає село Шуми. Всі українські села лежать у зелених складках ландшафту. Іноді рівнина, подекуди зовсім пласка, подекуди хвиляста, западає, утворюючи долину, де біля потічка стоїть село. Тому, коли оглядаєш Україну з рівнини, вона здається пустельною. Життя цього багатого і густонаселеного краю ховається у складках місцевості, воно, таємниче і скромне, пасує до вдачі українського народу — красивого, з гарними звичаями, чемного, напрочуд милосердного.

Ще кілька кілометрів, і наш марш уповільнюється. Гармати вже мовчать, отже і перепочинок близько. Сьогодні був день важких випробувань і битви, завтра бій поновиться під Ольшанкою. «Alt! Alt! Alt!» Крик летить уздовж колони, повторюється зв'язковими мотоциклістами, які мчать, широко роззявивши рота, волаючи, як у мегафон. Ми на краю долини. Внизу перед нами біліє маленьке село Шуми. А ті, що йдуть у голові колони, вже бачать перші хати Ольшанки. «Alt! Alt! Alt!»

Ледь я присів на краю дороги, ледь почав їсти (як завжди, кусень черствого хліба з консервованими помідорами), коли чую голос у сутінках: «Де тут італійський офіцер?»

— Хто мене питає?

— Доброго вечора, пане капітане! — лунає у відповідь веселий голос чистою італійською мовою з ледь помітною, начебто трієстською вимовою. Переді мною виструнчився німецький фельдфебель. Скуйовджене волосся над низьким лобом, окуляри, усміхнений рот.

— Хочете чашку чаю?

— Чом би й ні?

— Говоріть італійською,— просить німець. — Моя мати трієстинка.

Якби не темрява, він побачив би, що я почервонів од задоволення.

Іду за фельдфебелем до хатки край дороги. В кутку низької кімнати стоїть ліжко, посередині стіл і дивна металева сулія, на лаві вздовж стіни лежать кілька круглих солдатських хлібин, банки з м'ясними консервами та варенням. Поруч польова пічка, а на ній казанок, повний гарячого чаю. На стінах висять ікони, вирізки з газет і журналів, годинник із ма-ятником, радянський календар і неодмінний портрет Сталіна.

Фельдфебель подає мені чашку чаю і розповідає, що народився в єгипетському місті Александрії, що йому сорок два роки, що він доброволець і служить у Verkehrs Aufsicht, дорожній поліції. Він радий зустріти італійця, офіцера альпійських стрільців. дуже радий. Поки він балакає, заходять кілька мотоциклістів Verkehrs Aufsicht. Вони скидають гумові рукавиці, вмивають укриті пилом і потом обличчя, сідають навколо столу, п'ють чай, їдять намащені смальцем шматки хліба. Розповідають про пригоди дня, що минув, про стрибки стрімголов, про шалені гонки під обстрілом радянських солдатів, які причаїлись у хлібах. Вони спілкуються з дивною фамільярністю, що існує в німецькій армії між солдатами й офіцерами, фамільярністю, про яку я хотів би одного дня розповісти докладніше, оскільки вона, здається, є однією з особливостей вермахту.

— А тепер я пригощу вас незвичайним вином,— оголошує фельдфебель і наливає мені у склянку з тієї чудернацької металевої сулії, що стоїть посеред кімнати, вино приємного кольору. Воно солодке і пахуче. Вино з малини? Вино з агрусу?

— Ми знайшли його в Ямполі, в колгоспній пивниці,— каже фельдфебель.

Наші очі блищать. А фельдфебель, народжений у Єгипті, починає жартома плутати мови. Починає з арабської, потім переходить на трієстський діалект, відтак невимушено поєднує німецьку, італійську й арабську, як це роблять деякі персонажі старовинних провансальських новел.

Уже пізно. Треба шукати місце переночувати.

— Ви могли б лягти у сусідній кімнаті,— каже фельдфебель,— але ми вже віддали ліжко капеланові.

— Капеланові?

— Так. Він тут випадково. Прибув на санітарній машині й завтра вранці їде.

— Я хотів би з ним порозмовляти.

— Ви, певно, знайдете його біля машини,— каже фельдфебель, проводжаючи мене до дверей. І додає зі своєю м'якою трієстською вимовою: «До зустрічі, пане капітане!»

— До зустрічі, до скорої зустрічі!

Я знаходжу санітарну машину. Капелана там немає, він ходить селом, забираючи поранених. (Біля сотні їх сидить по хатах.) Мені розхотілося розмовляти з ним. Ані під час югославської кампанії, ані в перші місяці війни на радянському фронті я жодного разу не бачив німецького військового капелана. В німецькій армії їх, католицьких і протестантських, дуже мало. Однією з найцікавіших рис цієї армії є її незалежність від впливу церкви. Це один із аспектів проблеми, більш складної, ніж може видатися на перший погляд. Релігійний дух у німецькій армії є, і він дуже сильний. Але його мотиви далекі від наших звичних уявлень. Релігія вважається тут приватною справою, цілковито індивідуальною,

особистою. А присутні в обмеженій кількості капелани займаються дуже далекими від релігії справами.

З цими думками я дістався до мого авто в долині, на березі потічка. Легаю на сидіння, загортаюсь у ковдру. Холодно. Навколо мене сплять солдати і коні. Уві сні дихання людей і тварин хрипке, натужне. Голос в потічку то дужчає, то слабшає. Здається, що війна далеко, що це лише давній спогад. Отакі вони нічні перемир'я, сон і відпочинок на «чорних привалах».

БОГ ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДОДОМУ

Ольшанка, 12 серпня

Вчора я бачив, як Бог повертається до свого Дому після двадцяти років вигнання. Невеликий гурт старих селян відчинив для Нього двері гамазею і сказав Йому: «Зайди, Господи, це Твій храм!»

Учора мені пощастило стати свідком незвичайної події, що цілком виправдовує весь той ризик і всю ту небезпеку, на які я наражаюся два місяці, прагнучи побачити ближче, іноді надто близько, життя селян України.

Ми прибули до Ольшанки о десятій годині ранку, після важкого двадцятикілометрового маршу в задушливій куряві українських доріг. Саме тут, в Ольшанці, великому селі на південь від Києва, на шляху до Балти та Одеси, релігійна проблема Радянського Союзу вперше відкрилася мені в усій своїй складності й дражливості.

Я вже зачіпав це питання в статті на початку липня, коли спостерігав наступ німецької моторизованої колони в напрямку Могилева-Подільського. Але тоді, не знаючи подробиць, я зміг лише торкнутися теми (ми були в Зайканах, де я описав придорожні каплиці без хрестів, церкву без ікон, старих селян, які хрестилися перед порожнім олтарем, перетвореним у трибуну для лекцій про комуністичну колгоспну систему). Краще розуміння подій, побачених живими очима, серйозне знайомство з людьми, думками і фактами за два місяці зустрічей і спостережень, відвертих розмов і правдивих свідчень дають мені змогу повернутися до цієї теми і докладніше висвітлити її.

Серед проблем, які війна з Росією пропонує увазі цивілізованої Європи, однією з найсерйозніших є стан релігії в цій країні. З багатьох причин він цікавить усі народи Заходу як важливістю і складністю, так і тими наслідками антирелігійної політики більшовизму, які неминуче і довго впливатимуть на життя радянського народу.

Коли ми перетнули простору рівнину між Качківкою й Ольшанкою і зупинились на краю улоговини з пологими схилами, переходячи в зелену луку, де стояли крайні хати Ольшанки, я побачив ліворуч, на пагорбі, білу церкву. Вона мала розлогі барочні форми, низьку дзвіницю (власне, це була швидше подоба бані) та дах, укритий білою бляхою. Церква Ольшанки, як і багато інших сільських храмів цієї частини України, була не православною, а уніатською, тобто належала тій особливій християнській конфесії, яка визнає владу Папи Римського. Уніатські церкви України, ці залишки давнього польського впливу, відрізняються від інших церков архітектурою і восьмикутними хрестами, що височать над дзвіницями. Можливо, уніатська конфесія, яка має сильний вплив переважно у Східній Галичині, зможе в недалекому майбутньому поширити його на всю західну та північну Україну, особливо на Задністров'я, завдавши тим шкоди Російській православної церкві. Однак існує чимало серйозних причин, щоб узяти під сумнів цю думку. В усякому разі, проблема уніатської церкви — лише невелика частка складнішої проблеми «порож-

нечі» в свідомості молодих поколінь, яка є продуктом антирелігійної політики Рад і драматичного, незворотного занепаду православ'я.

Отож, ми в'їхали в Ольшанку і зупинилися посеред села, там, де дорога, поширившись, утворила невелику площу, обмежену пагорбом, що впирається своїм довшим боком у стіну колгоспного двору. Німецькі передові частини, які оволоділи селом, вирушили звідси далі лише півгодини тому. Повітря було, як кажуть, іще гаряче після недавнього бою. При в'їзді до села солдати ховали полеглих товаришів.

За невеликою площею відкривається зелена долинка, де тече прозора холодна джерельна вода. Це перше джерело, яке ми побачили по дорозі від Ямполя. Навколо нього кілька поранених обмивають рани. Вони сидять на кам'яних брилах, чекаючи приїзду лікарів. Сміються, розмотують бинти й допомагають один одному робити перев'язку.

З пагорба, де стоїть церква, долинає глухий гомін. Я прямую туди стежиною і на порослому травою церковному дворі (тут стоїть у кутку новенька прополювальна машина) бачу гурт жінок. Серед них п'ятеро чи шестеро дівчат, інші переважно старі, п'ятдесяти і більше років. За допомогою ганчірок вони квапливо витирають пил, плями плісняви, чистять і наводять блиск на великі дерев'яні свічники, вкриті срібною фарбою, ті масивні свічники, що стоять обабіч олтаря і на ньому самому. Біля порога інші жінки завзято виривають бур'яни, які обросли церкву. Іще один гурт з лопатами і сапками викоринює на подвір'ї кущі ожини.

Я підходжу до жінок і кажу: «Ну, до чого ж ви довели вашу церкву?»

Дівчата позирають на мене, сміючись, а їхні сильні руки, круглі і зазмагли під рукавами лляних вишиванок з червоним мереживом, моторно роблять своє діло. Одна баба припиняє чистити свічник, тричі хреститься, вклоняючись, і, назвавши мене старовинним словом «пан» (тобто «синьйор», яке більшовики замінили словом «товариш»), розповідає, що двадцять років тому церкву в Ольшанці було перетворено на склад, але вони в цьому не винні. «Ми не винні,— повторює вона,— це справа рук комуністів, о свята Діво Маріє, ми не винні!» І плаче, стискаючи голову руками. Дівчата кричать: «Бабусю, ну чого ото плакати!»

Вони сміються, але незлобиво. На їхню думку, безглуздо плакати через те, що церкву було перетворено на гамазею. Тим часом підходять хлопці й починають жартувати. Один питає: «Бабусю, а де ми тепер будемо зберігати зерно для посіву?», а інший, звертаючись до мене, пояснює, що склад зробили тоді, коли церкву вже рік було зачинено.

А баби вимахують руками, погрожують хлопцям, кричать: «Пішли, пішли геть!» Кричать, що вони нечестивці, байстрюки, яничари, хрестяться і плюють на землю. А хлопці в кепочках, зсунутих за більшовицькою модою на голені потилиці, посміюються, жуючи травинку. Їхні обличчя незлобливі, вони посміюються стиха, раз у раз позирають на мене і на двох німецьких офіцерів, які відійшли до церкви і дещо відсторонено спостерігають за тим, що відбувається, наче втрутились у не свою справу. Один з офіцерів повертається до мене і каже: «Складна проблема».

Так, це складна й дразлива проблема, і не варто гадати, що в Росії, коли люди старшого покоління відімрут, стара православна церква зможе проіснувати довго. Нові генерації, які народилися після 1917 року, не виявляють жодного інтересу до релігійних справ. Вони ігнорують усе, пов'язане з релігією, простіше кажучи — чхати хотіли на неї. До того ж вони не бояться потрапити в пекло.

Баби і дівчата чистять дерев'яні свічники: старі з пошаною, обережністю, майже святобливо, молоді з легкою недбалістю, наче це меблі чи кухонне начиння.

— Ну що, вже все почистили? — гукає дівчина з порога церкви.

— Зараз, зараз закінчимо! — кричать їй у відповідь.

Зрозуміло, що всі вони не надають слову «чистити» особливого значення, тим більше ритуального сенсу. В цьому побутовому розумінні слова

«чистити» відбилася байдужість молодих поколінь до релігії, природу і важливість якої вони не розуміють. Ця легка обійдена ними проблема хвилює серця лише старих людей.

Із церкви долинають голоси, стукіт молотків і те легке шарудіння, що його чути, коли пшеницю чи інше зерно насипають у мішок. Я переступаю поріг. За входними дверима є щось на зразок передпокою — кімнатка з високою стелею. В ній кілька селян лопатами й мітлами збирають у купу насіння. В самій церкві йде засипка насіння до мішків: жінки тримають їх, розчепірівши руки, чоловіки орудують лопатами. Інші замітають підлогу, знімають довгими тичками зі стін павутину, виносять на плечах повні мішки, збирають розкидане по підлозі насіння. Все навколо вирує, праця кипить, лопати і мітли сновигають у сірій хмарі пилюки, що пахне цвіллю та ївкою олією.

На стінах висять плакати про важливість і цінність олійних культур, застосування сільськогосподарських машин. Великі кольорові таблиці ілюструють прийоми вирощування сої та соняшника, збереження насіння і його захисту від шкідників, плісняви та гризунів. Тут немає засобів атеїстичної пропаганди, які я бачив у багатьох інших церквах, перетворених на антирелігійні музеї, кінотеатри, приміщення для зборів, вистав і танців з оркестром за олтарем. Немає тут також карикатур на «Хресну путь», ні інших агітаційних засобів, за допомогою яких комуністи нав'язують масам свій погляд на релігійні проблеми, прагнучи загасити в душі народу не тільки іскру Божу, а й надію на можливість повернення до старої віри.

В глибині церкви стоять, притулені до стін, зображення святих та інші культові речі. Старі селяни витирають ікони, що двадцять років були поховані під купами насіння чи лежали за олтарем, куди комуністи склали лопати. Підходжу подивитися на ікони. Деякі з них є справжніми православними образами з темнолицими святими та Божою Матір'ю в простих рамах із міді, латуні, бляхи. Інші несуть відбиток католицької школи живопису. Залізши на драбину, старий забиває цвяха у стіну, щоб повісити ікону, яку йому простягає дівчина. Дві бабусі з поритими темними зморшками лицами женуть, озброївшись сапками, мишиний виводок, виявлений під купою насіння.

А вже знайомі нам хлопці стоять гуртом, дивляться на цю сцену, сміючись і жартуючи з дівчатами. Не вгадати, що відбивається в їхніх словах, рухах, виразі обличчя, — глузування чи просто весела байдужість, легке юнацьке нахабство без неприязні. Деякі дійшли чоловіки років, либонь, п'ятдесятип'яти (того перехідного покоління Першої світової війни, якому в 1917 році, коли Ленін захопив владу, було по тридцять) позирають на цю шарпанину, тримаючи руки в кишенях і не знаючи, допомагати старим чи теж кепкувати з них.

— Де ж поставимо свічники? — питає дід у жінок, які закінчили їх витирати і тепер заносять до церкви, в куток між олтарем і стіною. У всіх такий вигляд, наче вони забули, де мають знаходитися свічники.

— На східці олтаря, — каже одна із бабів, — а найменші сюди, на олтар.

На олтарній кришці лежить стос товстих канцелярських книг. Закуреними пальцями старий селянин гортає туди й сюди пожовклі сторінки, вкриті колонками цифр і примітками на берегах. Це комірні книжки, і старий вагається, чи викинути їх, чи кудись покласти. Вони дуже важливі: в них міститься звітність церкви за останні роки, тобто звітність складу олійних культур. Відомості про все, що виробили і заробили селяни Ольшанки, дати здачі насіння й одержання грошової платні.

Нарешті старий вирішує. Бере grosбухи, неквапно і ретельно струшує з кожного пил і кладе в нішу олтаря. Одна з бабусь, яка вже кілька хвилин спостерігала за цими маневрами, здійсмає крик, махаючи руками. Збігаються інші жінки і теж починають репетувати. Адже це місце для священних книг: а не для брудних реєстрів. Утручаються парубки, беру-

чи під захист реєстри і кажучи, що вони завжди були в олтарі і мають там лежати; їх заберуть, коли з'являться священні книги.

Відтак метушня поступово припиняється, галас ущухає, баби впокорюються, хитаючи головами і буркочучи, молоді кажуть: «Гей, бабусі, давайте свічники!» І допомагають ставити їх на олтар. Тим часом діди стурбовано питають: «А де ж знайти свічки? Треба хоч би дві великі. Скільки років ми не бачили свічок!»

Церква аж сяє. Заметена, звільнена від бруду і насіння, прикрашена іконами, що висять на тих самих цвяхах, на яких нещодавно висіли плакати комуністичної сільськогосподарської пропаганди. Вікна старанно вимиті та витерті. Одна старенька підходить до мене, кличе мене паном, питає, чи скоро вернеться піп їхньої церкви. Він уже дванадцять років у Сибіру.

— Мабуть, вернеться,— ухильно відповідаю я.

— Якщо піп не вернеться, ми не зможемо вдруге освятити церкву,— бідкається бабуся.

— Доведеться довго чекати,— каже одна дівчина. — далеченько від Сибіру до Ольшанки.

Люди зажурено позирають на мене. На їхніх обличчях німе запитання: «Що буде з церквою, коли піп не вернеться?» А молодь посміхається, наче хоче сказати: «Коли піп не вернеться, знову завезуть насіння».

Раптом один дід каже: «А дзвін?» Другий підхоплює: «Так, справді, де дзвін?» «Чекайте, чекайте!» — вигукує третій і прожогом кидається до дверей. Ми поспішаємо за ним на подвір'я і бачимо, як дід біжить схилом до луку, де пасуться корови. Він підбігає до першої, знімає з її шиї бронзовий дзвінок і швидко повертається на пагорб, де всі повторюють: «Дзвін, дзвін, дзвін!»

Один хлопець взявся полізти на дзвіницю. До стіни поставили драбину, він видерся нагору і зник. А невдовзі бронзовий дзвінок послав нам свої низькі мелодійні звуки. Вони полетіли долиною, і всі підвели очі. Навіть поранені біля джерела підняли голови. Здавалося, що на блакитних небесних лугах пасеться корова, посилаючи звідти ці чисті хвилюючі звуки.

Довготелесий хлопець каже зі сміхом: «Чуєте корову?» Я хапаю хлопця за руку, грубо смикаю її й кажу: «Не смійся!» Той дивиться на мене, червоніє і, присоромлений, хоче щось сказати, але тільки ворушить губами не в змозі знайти потрібних слів. Я теж хотів би сказати йому: «Який чудовий цей дзвін угорі!» І теж не можу видобути з себе ані слова.

Поки ми так стоїмо, на площі зупиняється німецька артилерійська колонна. Офіцер наказує розпрягати коней і, піднявшись на пагорб, зникає в храмі. За мить він появляється знову і кричить грубим голосом: «Заводьте коней до церкви!»

Старі селянки хрестяться, старі селяни похнюплюють голови й повільно йдуть геть. Юнаки позирають на мене і злорадо всміхаються.

ПИЛ І ДОЩ

Піщанка, вересень

Минув тиждень дощів, аж от нарешті добра погода. Знову курява, і солдати з радістю дихають нею. (Знову задушлива пилюка, клятві хмари червоного пороху. Одначе всі залюбки дихають ним, щиро вітають його, як дорогого друга, після днів і днів царювання багна, після зморного борсання на жадливих дорогах, що їх дощ перетворює на листи скла, змащені

вазеліном. Досить буденній зливі намочити твердий і щільний дорожній глинистий ґрунт, як він починає розповзатись, утворюючи ями і підступні провалини.)

Тепер, нарешті, ми зможемо продовжити наступ до Дніпра. «Schnell! Schnell!» Цей вигук ізнову лунає вздовж військових колон, на обрії гримлять гармати, у високих травах свистять кулі.

Тиждень тому, перед дощем, була мить, коли я сказав собі: «Їду звідси, несила терпіти». І справді — мій терпець урвався. Я інвалід війни (тієї, Першої світової 1914 — 1918 років), на якій мені опекло легені газом іпритом. Тому й важко було дихати їдкою курявою, що лізла до рота, забивала груди, подразнювала губи, ніздрі, повіки. Я благав дощу. Пильно вдивлявся у небосхил, шукаючи хоч якусь ознаку грозової хмари на нещодавно блакитному небі. Двічі чи тричі довелося зупиняти машину, щоб колона, за якою тягнувся широкий шлейф куряви, відійшла якнайдалі. Тепер колона була вже далеко, вона поспішала за противником, який відступав на схід. Навіть збільшивши швидкість, навряд чи можна було б наздогнати її за пару годин. Я відстав, але це мене не бентежило. Я стомився від кашлю в цій задушній червоній пилюці. «Якщо до вечора не піде дощ, — казав я собі, — повернуся назад».

Стояла страшна спека. Небо було прозоре і чисте, однак у повітрі уже відчувалися непевні ознаки якихось перемін. Мені було відомо з власного досвіду, що таке в Україні літо. Це спекотна пора, коли все підкоряється неспинним розміреним хвилям гарячого вітру, який краде в нескінченних пшеничних полях їхній дивовижний запах, запах соломи.

1920 року, коли війська маршала Пілсудського захопили Україну і здійснили похід на Київ, я супроводжував їх як офіційний італійський спостерігач. Був кінець весни. Але спека вже забарвлювала збіжжя в колір міді. Коні гинули тисячами від вару, від спраги, від втоми. Мої коліна були до крові роздерті сідлом. Уночі всі безсило валились на землю і засинали в полях, серед обпалених хлібів. Ми прибули до Києва в жалюгідному стані. Я впав на ліжко в готелі «Європейський» і спав два дні поспіль.

Щось схоже на те давнє літо було на початку цього виснажливого маршу безмежною рівниною. Однак тепер, коли ми подолали значну частину свого шляху, якась розлита в природі млість віщувала зміни. Виникало передчуття грози. Я супроводжував поглядом лінійні рухи одного з тих розвідувальних літаків, що їх німці кличуть «лелеками», коли раптом здалося, що на обрії з'явилось щось руде, щось чорне, слід олівця на блакитній дошці неба. «Лелека» ширяв, майже торкаючись землі, немовби відчував прийдешню зливу.

Я казав собі: «Піде дощ, і зникне ця клята пилюка». Коли ми проминали село Дмитрашківку (в трьох чи чотирьох кілометрах попереду без упину стріляла гармата), нас наздогнала німецька машина, водій висунувся у віконце і крикнув мені по-італійськи: «Повертайте назад, дорогу обстрілює радянська артилерія. Є наказ направити рух уздовж ручая. Це гірший, але безпечніший шлях». Ми зупинили машину під деревом, щоб її не було видно з повітря, і вийшли. До нас підійшов, усміхаючись, німецький водій, парубок років двадцяти — двадцяти п'яти, на вигляд зовсім юний. Я питаю, де він вивчав італійську. «В Римі. Я був служником у готелі «Мінерва». І додає на гарному римському діалекті: «За селом вас можуть убити. Дослухайтесь, звідки стріляють». І регоче, проводячи рукою по обличчю, вкритому шаром пилюки.

На фасаді церкви, по обидва боки від дверей, висять кольорові кіноафіші. Церкву перетворено на кінотеатр. Афіші рекламують фільм про кохання. Так мені здається, судячи з намальованих на них героїв — юнака і дівчини. Він у кепці колгоспного механізатора, вона в квітчастій хустці обіймаються на тлі краєвиду з пшеничними ланами і комбайнами під високим темно-синім небом. Фільм зветься «Не тільки любов».

Ми заходимо до церкви, де розташувався Feldlazaret, німецький по-

льовий шпиталь. На стінах плакати пропагандистських більшовицьких фільмів. Одні розповідають про боротьбу з неписьменністю, пияцтвом, туберкульозом, інші про колгоспне життя і важку індустрію, Червону Армію, асів радянської авіації.

Головним героєм фільму про Червону Армію є Сталін, якого зображено в іпостасі полководця на багатьох кінокадрах, що ними рясніє плакат. Фільм розповідає про війни 1919 і 1920 — 1921 років з поляками, «партизанами» Махно і Петлюри, «білими» Врангеля, Колчака і Денікіна. В кожному з епізодів коло Сталіна з'являються відданий Ворошилов, вусатий Будьонний, Тимошенко, Кіров, Чапаєв, але немає ні Троцького, ні Тухачевського, ні багатьох інших.

Поранені лежать на зроблених нашвидкуруч солом'яних матрацах уздовж стін, де розвішані кіноплакати. На олтарі справжній склад — пляшки з дезинфекційними засобами, пакети з бинтами, пачки вати, хірургічні інструменти. На білій дошці за олтарем висять історії хвороб. Двоє офіцерів-лікарів з поголеними головами і добрими короткозорими очима за скельцями окулярів із золотими дужками неквапно ходять серед поранених, схиляючись над матрацами і тихо перемовляючись. Крізь розбиті вікна разом із вітром летить пил, долинає то близьке, то далеке гуркотіння гармат.

Ми непомітно виходимо з церкви. На стінах сусіднього будинку висять на гаках великі шматки закривавленого м'яса — чвертки коров'ячих і свинячих туш. Тут різниця польового шпиталю, а поруч із нею кухня. Групи легкопоранених зібралися біля казанів у чеканні гарячого супу.

Неподалік одні солдати риють ями, інші ставлять на горбики свіжої землі грубо витесані білі дерев'яні хрести. Храм оточено церковним подвір'ям. Тут воно — город, далі — цвинтар. На городі, серед пишних кущів картоплі, поранені гуляють і їдять, сидячи на землі й розкинувши товсті від бинтів ноги. Дженджуристий молодий офіцер із рукою в черзпличнику проходить повз нас, насвистує, ляскає хлистом по чоботях.

В кінці городу поранений солдат грає на фісгармонії, сидячи на купі каміння. Ллється ніжна і сумна мелодія, пісня країни дощів і туманів. (Над нашими головами мутне від кіптяви небо: сухий вітер гоїдає в полях закурене колосся.) А тут лагідність і вмиротворення, світлий спокій церковного подвір'я, городу з картоплею і соняхами, цвинтаря з рядами могил. Поранені перемовляються тихими голосами. Не чути ні лементу, ні навіть слабкого стогону, зірваного маячнею зі спраглих губів. Як несхожі ці поранені на жертви моєї війни! Я згадую... Хто не пам'ятає криків од болю, відчайдушних благань і прокльонів, глухого шепотіння конаючих? На цій війні в хвилини страждань чоловіки виявляють більшу мужність, більшу витримку. І не тільки німці, а й інші — румуни, росіяни теж такі. Не лементують, не стогнуть, не клянуть долю. (Є щось приховане, таємниче в глибині цього затятого мовчання.)

Німецький солдат, який був служником в римському готелі «Мінерва», прийшов сказати мені, що вже час їхати звідси: дорога погана, до того ж погода ось-ось погіршиться. І вказує на смолисто-чорну хмару, яка росте на обрії. Нарешті піде дощ! Інші теж зводять погляди до неба, хитають головами, клянуть оту смолисто-чорну хмару, яка, швидко збільшуючись, охоплює небосхил.

Ми залишаємо церкву й сідаємо в машину. Дорога з крутими заворотами стрімко їде вниз. Це, власне, не дорога, а вкритий дірчастим камінням сухий ручай. Нарешті дістаємося річечки, що тече по дну вузької долини. Вздовж берегів стоїть табором артилерійський обоз, коні п'ють, зайшовши по коліна у воду, пасуться на лужку. Неподалік інтендантський загін дереться вгору крутою дорогою. Солдати руками підштовхують візки, коні злісно б'ють копитами, в німій страждальницькій гримасі вишкірюють довгі жовті зуби. Дві великі румунські вантажівки з ревінням долають піщану кручу. Від куряви обличчя людей стали білими масками, посмуженими струмками поту.

Невелика юрба селян — переважно старі, жінки, діти, а також молодь від шістнадцяти до вісімнадцяти років — стоїть неподалік, спостерігаючи метушню людей і тварин. Вони дивляться без явної боязні, скоріше зі спокійною цікавістю. Жінки пов'язали голови хустками веселих кольорів. Їхні кофточки та спідниці пошиті з легкої бавовняної тканини, на якій красуються маленькі жовті, зелені та червоні квіти. Чоловіки — старі й молоді — одягнуті в сірі бавовняні піджаки і штани з синьої тканини. Тепер мужики не носять толстовок, чобіт, хутряних шапок. Вони схожі не на селян, а

на ремісників і робітників. Велосипедна кепка надає їм вигляду мешканців міських околиць. Двадцять п'ять років більшовизму, колгоспів і машин глибоко змінили мужика, перетворивши його на сільськогосподарського робітника, техника і механіка.

Коли я, використовуючи вимушену зупинку, дістаю торбу з харчами і починаю їсти, вони позирають на мене з цікавістю, перемовляючись і всміхаючись.

— Під сидінням, — кажу я Пеллегріні, — має бути кульок із цукерками.

Пеллегріні роздає дітям карамель. Вони несміливо підходять, простягають руку, обережно знімають обгортку, неквапно кладуть цукерку в рот. Від солодкого смаку їхні очі спалахують, і вони сміються, щасливі. Звісно, цукерки продаються в кооперативних магазинах Дмитрашківки, маленькі радянські карамельки з трохи солоним присмаком, але вони були дорогі, дуже дорогі.

Уважно оглядаю цих радянських хлопчаків 1941 року, таких відмінних од дітей 1920 і 1921 років. Скуйовджене волосся під велосипедними кепками, задовгі або короткі штани із синьої тканини. Дівчатка носять спіднички, фартушки, кольорові хустинки. Вони з цікавістю стежать за кожним моїм рухом і деколи обертаються глянути на німецьку артилерію, коней, які б'ють копитами на підйомі, машини, що димлять і гуркочуть по той бік річки.

Тим часом Пеллегріні запалив спиртівку і кип'ятить воду для чаю. Я виймаю з мішка лимон, а діти купчаться вкруг мене, дивлячись на лимон і нюхаючи повітря. «Що це?» — питає один хлопчина. «Лимон», — відповідаю я. «Лимон, лимон!» — повторюють діти. Той самий хлопчик каже, що вони ніколи не бачили лимона. «Він терпкуватий, — кажу я, — але смачний. Хочеш скуштувати?» І даю йому часточку. Хлопчик кладе її в рот, кривиться і випльовує на землю. Інший спритно піднімає часточку, смоче, кривиться і дає товаришеві. Всі строять міни й регочуть.

Раптом пішов дощ. Спочатку обманливо легкий і тихенький. Відтак починає лити як з відра. З насолодою вдихаю свіжий запах дощу, мию лице і волосся цією чистою водою, спрагло п'ю її з долоней. Нарешті, нарешті дощ! А навколо лунає хор стривожених голосів. Німецькі солдати репетують і лаються. Стає військова техніка, коні ковзаються в умить розпухлого багні, вантажівки буксують на слизькій дорозі. «Клятий дощ!» — лютяться артилеристи і водії, сновигаючи навколо гармат і машин, що грукнуть у болоті.

Неподалік стоїть сільська хата. На поріг виходить дівчина і подає нам знаки. «Прошу, прошу!» — кличе вона. Заходимо. На лавці сидять дід і хлопець. Пеллегріні вдруге запалює спиртівку — вода для чаю почала хо-

лонути. Я сідаю на почесне місце для гостей у кутку під іконами і знову ріжу лимон. У хлопця болить нога, вона розпухла, почервоніла. Він скиглить: «Мені боляче!» і водночас дивиться на лимон. Старий каже: «Це лимон». Понад двадцять років він не бачив лимонів. «Але ж Крим неподалік»,— кажу я. «Так,— відказує старий,— але, мабуть, лимони в Криму посохли».

Наливаємо чай у склянки і в кожному кладемо часточку лимона. П'ючи чай, старий радісно сміється, дівчина теж сміється. Лише хлопець із хворою ногою має сумний і принижений вигляд. «Під час германської війни...» — розповідає старий. Тут вона зветься «германська війна». Він бився в Карпатах у 1916 році. А зараз тягне руку до пляшки зі спиртом, що її Пеллегріні поставив на стіл, виймає корок і з насолодою нюхає, заплющивши очі. «Трохи води, і можна пити». Вже три місяці, з початку війни, він не пив ні краплини. «І зараз не питиму!» Всі сміються, а Пеллегріні бере пляшку й ховає до кишені: так надійніше.

Ми визираємо з-за дверей. Дощ припинився, дме холодний пронизливий вітер. Замість дороги — суцільне місиво грязюки. Досить півгодини дощу, аби перетворити українські дороги на болота. Німецькі солдати гасяють із криками від коня до коня, від машини до машини. Нічого не вдієш — треба чекати, поки підсохнуть дороги. Вдалині, за лісом, бухкотить гармата. Ех, війна в Україні! Пил, грязюка, пил, грязюка. Будь ти проклятий, пиле! Будь ти проклята, грязюко! Від річки долинає невизначний гомін голосів та іржання. Це війська, що ідуть позаду, не можуть перетнути долину і змушені перечекати там ніч: завтра дороги підсохнуть.

(Пил і дощ, пил і багно, завтра дороги підсохнуть, соняхи на безмежних полях рипітимуть під гарячим вітром, і знову повернеться грязь, це Росія, це царська Росія, свята царська Росія, це СРСР, пил і дощ, пил і грязь, це російська війна, вічна російська війна, війна в Росії 1941 року. Nichts zu machen, nichts zu machen. Завтра дороги підсохнуть, тоді знову повернеться грязь, повернуться мертві, спалені будинки, юрми обідраних в'язнів з очима хворого пса, і знову коняче і машинне стерво, стерво танків, літаків, гармат, офіцерів, фельдфебелів, солдат, жінок, старих, дітей, собак, стерво будинків, сіл, міст, річок, лісів, nichts zu machen, nichts zu machen, далі, все далі, вглиб «червоного континенту», туди, за Буг, туди, за Дніпро, туди, за Донець, до Дону, до Волги, до Каспію. Ja, ja jawohl. Wir kämpfen um das nackte Leben. Потім настане зима. Найчарівніша зима. Відтак ізнову пил і дощ, пил і грязь, аж поки знову настане зима, найчарівніша зима святої Росії, зима сталі й цементу СРСР. Це війна з Росією 1941 року. Так, так, так. Wir siegen unsere Tote.)

*Автор складає подяку Вікторії Барончеллі,
працівникові Бібліотеки ім. А. Ладзеріні міста Прато,
за надання необхідних матеріалів
для підготовки публікації.*

